

De zin van verklaren en het verklaren van 'zin'

Een weerlegging van de historische verklaringstheorie
Van Blom en Nijhuis

Chris Lorenz

Rondom *de* historische verklaring is het de laatste vijftien jaar een beetje stil geworden. Van het gemak waarmee geschiedfilosofen vroeger onbekommerd debatteerden over *de* wijze waarop *de* historicus het verleden verklaarde, is na de 'kuhniaanse revolutie' weinig overgebleven. Oog in oog met de opvallende diversiteit aan historische benaderingswijzen in de praktijk waren er sindsdien maar weinigen die het nog waagden over 'de' historische verklaringswijze te spreken.

Tegen deze achtergrond getuigt het anno 1990 zeker van originaliteit en durf om in de geschiedfilosofie weer een algemene verklaringstheorie te ontwikkelen, zoals de Maastrichtse filosoof Blom en historicus Nijhuis in een aantal artikelen – onder andere in het vorige nummer van *Kennis en Methode* – hebben gedaan.¹ In het volgende commentaar wil ik enige kritische kanttekeningen bij hun project plaatsen vanuit de aloude overtuiging dat alleen tegenspraak ons verder brengt.

Historisch verklaren, contingentie en causaliteit

De inzet van het project van Blom en Nijhuis vormt in hun eigen woorden de 'aflossing' van causaliteit als historische verklaringscategorie door 'zin' (p. 378). Omdat ik zelf universaliteitspretenties enigszins wantrouw en ook aan het denken in termen van oorzaak en gevolg ben gehecht, zal ik dit project aan de popperiaanse lakmoesproef onderwerpen: ik zal onderzoeken of er geen historische verklaringen zijn, die causaal kunnen worden geïnterpreteerd. Als dit het geval is, doen geschiedfilosofen er vermoedelijk verstandig aan om de notie van causaliteit nog niet direct aan de wilgen te hangen. Hiermee is natuurlijk nog geen definitief oordeel uitgesproken over de voor- en nadelen van het project in kwestie, maar alleen over de reikwijdte ervan.

Het argument van de auteurs voor de afwijzing van causaliteit als verklaringscategorie voor de geschiedenis is ontologisch: omdat de zijnswijze van historische entiteiten contingent zou zijn – dat wil zeggen niet-noodzakelijk en niet-onmogelijk – is hun causale verklaring *apriori* uitgesloten. Deze veronderstelt immers causale determinatie en dat wil zeggen 'noodzakelijk-

heid'. Van deze argumentatie zal ik twee sleutelementen onderzoeken, namelijk 1) de veronderstelde contingente zijnswijze van historische entiteiten en 2) de veronderstelde onverenigbaarheid van contingentie en causaliteit.

Ad 1) Het argument dat historische entiteiten niet-causaal gedetermineerd zijn, vindt zijn oorsprong in het historisme. Historisten dachten daarbij doorgaans aan intentionele handelingen. Hun anti-causalisme was gefundeerd op het idee dat intentionaliteit – meestal aangeduid als 'de vrije wil' – strijdig was met causaliteit. Blom en Nijhuis benadrukken dat deze fundering via het subjectieve zinbegrip niet adequaat is voor hun verklaringsmodel omdat het domein van contingente historische entiteiten tot handelingen wordt ingeperkt; 'gebeurtenissen op supra-individueel niveau' (p. 368), zoals niet-geïntendeerde processen, vallen daardoor uit de boot. De fundering van de contingentie zoeken zij daarom niet in de intentionaliteit van de *individuele* actor, maar in het ongedetermineerde karakter van *sociale* interactie. Het funderingsprobleem verschuift daardoor: niet 'de vrijheid van de wil', maar het contingente karakter van *sociale* interactie en van *niet-geïntendeerde* 'gebeurtenissen op supra-individueel niveau' moet plausibel worden gemaakt.

Wat het ongedetermineerde karakter van sociale interactie betreft beroepen zij zich op de common sense intuïtie dat 'wij een ander niet langer als een handelend persoon opvatten wanneer ons de overtuiging bekreep dat onze handelingen de reacties van de ander determineerden' (p. 365). Langs deze weg wordt het idee van socialiteit aan dat van handelingsvrijheid geklonken. Omdat dit idee voorzover ik zie weer de notie van intentionaliteit veronderstelt, blijft het funderingsprobleem van Blom en Nijhuis uiteindelijk dat van het historisme.

Als mijn visie op de relatie tussen socialiteit en intentionaliteit correct is, blijft de claim van Blom en Nijhuis dat sociale interactie in strijd is met het idee van causaliteit onbewezen. Er zijn immers nog al wat auteurs, zoals Mackie, Davidson, Elster en Searle, die beargumenteerd hebben dat de noties van intentionaliteit en causaliteit zonder probleem met elkaar zijn te verenigen.² In tegenstelling tot Blom en Nijhuis interpreteren deze auteurs causaliteit dan ook niet als 'ik-extern' (p. 368).³ Hetzelfde geldt voor de verenigbaarheid van sociale interactie en causaliteit. Mackie bij voorbeeld heeft beargumenteerd dat de wederzijdse 'beïnvloeding', die in sociale interactie wordt verondersteld, probleemloos in termen van causaliteit kan worden geïnterpreteerd.⁴

Dit brengt mij bij het tweede funderingsprobleem van Blom en Nijhuis, namelijk de fundering van het contingente karakter van niet-geïntendeerde gebeurtenissen op supra-individueel niveau. Hun these behelst dat de histo-

ricus nooit kan veronderstellen dat dit type gebeurtenissen zich 'noodzakelijk' voltrekt. Dit is een zeer gewaagde bewering, omdat een enkel tegenvoorbeeld voldoende is om deze te weerleggen. Ik zal daartoe (alweer vanuit een popperiaanse inspiratie) een poging wagen.

Als voorbeelden van historisch interessante, niet-geïntendeerde supra-individuele gebeurtenissen kunnen mijns inziens 'demografische groei', 'verandering van gemiddelde lichaamslengte' of 'verspreiding van epidemische ziekten' worden genoemd. Nu zijn er historici, die demografische ontwikkelingen causaal door klimaatveranderingen verklaren, veranderingen in gemiddelde lichaamslengte causaal door veranderingen in welvaartsniveau verklaren, en verspreiding van epidemieën causaal door de verspreiding van bacteriële en virale 'gastheren' verklaren.⁵ Mijns inziens moet hieruit de conclusie getrokken worden dat de tweede contingentietheze van Blom en Nijhuis *empirisch* onhoudbaar is, omdat sommige historische gebeurtenissen wel degelijk door historici als causaal gedetermineerd worden beschouwd en dus – gegeven de omstandigheden – als 'noodzakelijk'.⁶

Ad 2) Hiermee zijn we aanbeland bij de tweede centrale veronderstelling van de verklaringstheorie van Blom en Nijhuis, dat wil zeggen de tegenstelling tussen de contingentie van historische entiteiten en de aan causale verklaringen inherente 'noodzakelijkheid'. Het probleem van deze tegenstelling, die uit hun definitie van contingentie als niet-noodzakelijk en niet-onmogelijk⁷ voortspuit, is dat zij het praktisch interessante verklaringsprobleem van historici *niet* benoemt: het probleem van de *relatie tussen oorzaakelijkheid en waarschijnlijkheid*. Wanneer historici oorzakelijke verklaringen geven, pretenderen zij namelijk nooit voldoende voorwaarden te specificeren en dus 'noodzakelijkheid' aan te tonen, maar hoogstens een selectie van noodzakelijke voorwaarden te specificeren, die gegeven de omstandigheden het optreden van de explanandumgebeurtenis waarschijnlijk maken. Daarom is de vraag of historisch verklaren het aantonen van 'noodzakelijkheid' is vanuit de historische praktijk gezien een non-issue.⁸ De verklaringstheoretisch interessante vraag voor de geschiedwetenschap is alleen of causaliteit consistent in probabilistische termen kan worden geïnterpreteerd.

Deze vraag is in de causalistische traditie op twee verschillende manieren beantwoord. Het ene antwoord is dat van de methodologisch deterministen, die het waarschijnlijkheidskarakter van causale kennis op het lacuneuze karakter ervan herleiden. Contingent is in deze optiek datgene wat nog niet adequaat causaal is verklaard: contingentie is een methodologische restcategorie. Weber is een bekende representant van deze opvatting.

Het andere antwoord is dat van bij voorbeeld Salmon, die het waarschijnlijkheidskarakter van causale kennis op het probabilistische karakter van de

causale mechanismen in de realiteit *zelf* terugvoert. Vanuit de optiek van Blom en Nijhuis is dit natuurlijk bijzonder opmerkelijk omdat het incomplete karakter van causale verklaringen op het incomplete karakter van de causale determinatie *zelf* wordt herleid. Salmon ontkoppelt met andere woorden de causaliteitsconceptie van het determinisme en herinterpreteert dit in termen van waarschijnlijkheid⁹ ('*probabilistische causaliteit*').

Volgens Blom en Nijhuis is het daarentegen niet mogelijk om het klassieke determinisme te laten vallen en aan causaliteit als verklaringscategorie vast te houden; dat is voor zover ik zie het sleutelargument achter hun voorstel om voor de geschiedenis de causale categorie voor de zinmatige categorie in te ruilen. Deze opvatting lijkt weer op de overtuiging te stoelen dat het begrip oorzaak alleen zinvol als voldoende voorwaarde kan worden geïnterpreteerd. Om dit plausibel te maken zullen zij echter eerst de onhoudbaarheid van de 'noodzakelijke voorwaarde'-interpretatie van Mackie en de onhoudbaarheid van Salmons interpretatie moeten aantonen.

Dit lijkt mij voor hun project des te noodzakelijker omdat bepaalde historici exact doen wat volgens Blom en Nijhuis onmogelijk is: zij wijzen het klassieke determinisme (met betrekking tot handelingen) af én zij hanteren de notie van oorzakelijkheid.¹⁰ Nipperdey – één van de kroongetuigen van Blom en Nijhuis – kan als voorbeeld dienen: hij benadrukt 'dass der geschichtliche Prozess, bevor das zu erklärende Ereignis, nicht *voll* determiniert ist', maar combineert deze 'contingentieveronderstelling' met de these dat 'in der Folge von *Determinanten* die nächsten *Ursachen* ein viel erheblicheres Gewicht haben als die ferneren'. Historisch verklaren is zijns inziens 'der Aufweis von *Wahrscheinlichkeiten*, von Voraussetzungen, die *erklären* warum in singulären, nicht vorausbestimmten Konstellationen gerade diese Konsequenzen eintraten'¹¹ (mijn curs.).

Dezelfde opvatting van 'probabilistische causaliteit' treffen we expliciet aan bij de klassieke historici van de Annales-school, hoewel deze in tegenstelling tot Nipperdey de verafgelegen oorzaken een groter gewicht toekennen dan de nabije. Braudels stilering van de historische verklaringspraktijk in het 'drie-lagen model' van structuren, conjuncturen en evenementen is in dit verband beroemd geworden. In het Angelsaksische taalgebied heeft Stone een vergelijkbaar onderscheid gemaakt tussen 'preconditions', 'precipitants' en 'triggers', die gebeurtenissen respectievelijk mogelijk, waarschijnlijk en 'noodzakelijk' maken.¹²

Blom en Nijhuis veronderstellen dat het hierbij geïmpliceerde 'trechtermodel' van 'probabilistische causaliteit' filosofisch niet houdbaar is, maar argumenten voor deze opvatting heb ik in hun beschouwingen niet aange-
troffen.

Het zinmatige verklaringsmodel nader beschouwd

Het voorbeeld van een historisch explanandum bij Blom en Nijhuis is de handeling. De 'zin' van een handeling is volgens hun definitie 'het geheel van mogelijke handelingen die compatibel zijn met deze handeling' (p. 365). De historische verklaring wordt daarna omschreven als 'de explicatie van de "zin" van het explanandum' (p. 375). Vanuit het klassieke analyseschema bezien is deze typering hoogst opmerkelijk: de *verklaring* van het explanandum bestaat uit de *explicatie* van het explanandum! Van een van het explanandum onafhankelijk explanans is dus geen sprake. De 'zinexplicatie' wordt vervolgens omschreven in drie 'explicatieve cirkels of fasen' (p. 372), die vaag aan de 'drie lagen'-modellen van Braudel en Stone herinneren.

Uit het voorbeeld (de burgerlijk-liberale revolutie in Duitsland van 1848) blijkt dat de 'initiële zinbepaling' *niet* noodzakelijkerwijs verankerd is in de cultuur van de historische actoren, maar vanuit het anachronistische perspectief van de *historicus* wordt gedacht.¹³ Daarmee wordt de vraag dringend waar deze 'zinbepaling' en haar verklaringsclaim op gebaseerd zijn. Het lijkt immers niet erg zinvol om te veronderstellen dat 'zinsamenhangen', die historici formuleren, *per definitie* verklarend zijn. In dat geval zou de these van Blom en Nijhuis met die van Ankersmits narrativisme samenvallen, hetgeen zij zelf expliciet ontkennen (p. 377).

In tegenstelling tot Ankersmit kunnen zij zich echter niet op een verklaringslogische fundering van hun model beroepen; het fundament van hun verklaringsclaim blijft daardoor duister.¹⁴ Nu verwijzen zij alleen naar 'de onder de lezers levende, alledaagse verwachtingen en intuïties aangaande wat wel en wat niet waarschijnlijk is', waar historici bij hun 'zinbepalingen' aan appelleren. Als fundament voor een verklaringsclaim is dat natuurlijk niet voldoende (p. 374; vgl. p. 372 en 377). Een adequate verklaring vereist immers dat de 'zinbepaling' werkelijkheidsadequaat is en bij intuïties is dat niet noodzakelijkerwijs het geval. De vraag blijft dus hoe het 'fundamentum in re' bij 'zinmatige' verklaringen gedacht wordt en hoe een afglijden van 'zinmatige' verklaringen in de richting van een puur interpretatief idealisme à la Ankersmit voorkomen wordt.

Conclusie

Als we het 'zinmatige' verklaringsmodel overzien, resteert als belangrijkste vraag wat de exacte aard van verklarende 'zinsamenhangen' is en dus waarop de verklaringsclaim van het model uiteindelijk is gebaseerd. Ook in deze zin lijken Blom en Nijhuis erfgenamen van het historisme. De formulering van hun verklaringsmodel in termen van een 'tentatief zinontwerp', dat via een

spiraalvormig proces van 'invulling' nader wordt 'geëxpliciteerd', riep al krachtige herinneringen op aan de *hermeneutische cirkel*. De problemen, waarmee dit verklaringsmodel wordt geconfronteerd, herinneren eveneens aan de problemen, die van oudsher ten aanzien van de hermeneutische verklaringsclaims worden ingebracht. Zij vinden hun oorsprong in de onopgehelderde relatie tussen het 'zinontwerp' en de realiteit die het 'zinontwerp' geacht wordt te verklaren. Er is immers geen enkele reden om te veronderstellen dat elke zinmatige 'samenhang' in het contingente historische universum verklarend is – *zelfs* als er een naadloze aansluiting tussen de 'zinbepaling' van de historicus en de maatschappelijk uitgekristalliseerde 'zinsamenhangen' van de actoren bestaat. De ideeën van actoren over hun eigen doen en laten vormen namelijk niet altijd een adequate verklaring voor hun gedrag. Aansluiting op 'zinschema's' en intuïties lijkt daarom noch een noodzakelijke, noch een voldoende voorwaarde om een historische verklaringsclaim te schragen. Het risico dat ook het zinbegrip van Blom en Nijhuis als 'universele stoplap voor gaten in de verklaring' (p. 364) gaat functioneren, is voorzover ik zie dus voorsnog niet adequaat afgedekt. Geschiedfilosofen doen er mijns inziens zolang verstandig aan om de causale intuïties en terminologie van historici serieus te nemen in plaats van causaliteit als historische verklaringscategorie integraal af te schrijven.

Noten

1. T. Blom en T. Nijhuis, *Geschiedenis en contingentie*. Een nieuw perspectief op historisch verklaren, *Kennis en Methode* 13 (1989): 362-382; idem, *Contingency, meaning and history*, *Philosophica* 44 (1989): 33-61; idem, *Ontologie en methodologie in sociologie en geschiedenis*. Grondslagen van een contingentietheoretische geschiedfilosofie, in: Ch. Lorenz e.a., *Het historisch atelier. Controversen over causaliteit en contingentie in de geschiedenis*, Meppel/Amsterdam 1990, p. 90-142.

2. D. Davidson, *Essays on actions and events*, Oxford 1980, p. 3-19 en 63-81; J. Mackie, *The cement of the universe. A study in causation*, Oxford 1980, p. 270-279; J. Elster, *Explaining technical change. A case study in the philosophy of science*, Cambridge 1983, p. 15-24, 32-48 en 69-88; J. Searle, *Intentionality. An essay in the philosophy of mind*, Cambridge 1983.

3. Zie R. Chisholm, *Freedom and action*, in: K. Lehrer (red.), *Freedom and determinism*, New York 1966, p. 13, die er terecht op wijst dat het interne danwel externe karakter van de determinatie voor het determinisme-probleem als zodang irrelevant is.

4. J. Mackie, *Cement of the universe*, p. 124-125: 'I am not of course saying that there are no systematic differences between "physical" and "interpersonal" cases (van 'beïnvloeding', Ch.L.). In any variety of inducing, the result comes about by way of the second agent's desires and choices, and some desire or at least readiness to desire and some capacity in this agent to understand the offer or threat must be either part of the field or conjoined factors in the assemblage of conditions, and nothing like these will

be operative in ordinary physical causation. What I am saying is that *inducing* is still causing in the same basic sense, but with these additional features' (mijn cursivering).

5. Zie bij voorbeeld F. Braudel, *Capitalism and material life 1400-1800*, Glasgow 1977, p. 16-20 en 43-54, en W. McNeill, *Plagues and people*, Oxford 1976.

6. Ik ga ervan uit dat Blom en Nijhuis met mij van mening zijn dat verklaringen van historici als 'historische verklaringen' moeten worden beschouwd.

7. Omdat de aanduiding 'niet-onmogelijk' voor gebeurtenissen, die hebben plaatsgevonden, niet informatief is, blijft 'niet-noodzakelijk' als enige informatieve typering van 'contingentie' over.

8. Zie voor recente analyses: R. Martin, *The past within us. An empirical approach to philosophy of history*, Princeton 1989, m.n. p. 16-30 en 53-85; F. Ringer, *Causal analysis in historical reasoning*, *History and theory* 28 (1989): 154-173; Ch. Lorenz, *De constructie van het verleden*, Meppel/Amsterdam 1987, p. 108-175.

9. W. Salmon, *Scientific explanation and the causal structure of the world*, Princeton 1980.

10. Zie noot 8.

11. Th. Nipperdey, 1933 und die Kontinuität der deutschen Geschichte, in: *Nachdenken über die deutsche Geschichte*, München 1986, p. 187.

12. F. Braudel, *Ecrits sur l'histoire*, Parijs 1969; L. Stone, *The causes of the English Revolution 1529-1642*, Londen 1972, m.n. p. 47 e.v.

13. De eerste fase van de 'zinmatige' verklaring doet overigens sterk denken aan het procédé, dat Walsh als 'colligation under a concept' heeft beschreven. Zie W. Walsh, *Colligatory concepts in history*, in: W.H. Burston en D. Thompson, *Studies in the nature and teaching of history*, Londen 1967, p. 65-85.

14. In mijn TvG-discussie met Ankersmit heb ik overigens betoogd dat Ankersmits logische fundering van het narrativisme onhoudbaar is. Zie: Het masker zonder gezicht. F.R. Ankersmits filosofie van de geschiedschrijving, en: Er bestaat geen masker zonder gezicht. Een antwoord aan F.R. Ankersmit, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984): 169-194 en 98 (1985), 56-61.